

Світлана Вірченко

**РОМАН ЮРІЯ КОСАЧА "РУБІКОН
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО": ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФАКТУ
ЧИ ЛЕГЕНДИ?**

Роман Юрія Косача (1909–1990) "Рубікон Хмельницького" був створений на початку 40-х років минулого століття. Видрукований у 1943 році "Українським видавництвом", що діяло у Львові та Кракові, цей роман аж до здобуття Україною незалежності залишався незнаним на батьківщині письменника, а, отже, і не осмисленим у контексті всієї нашої літератури.

© С. Вірченко, 2005

А тим часом твір Ю. Косача — "вибагливого майстра історичної прози, тонкого стиліста, котрий невтомно дбав про збагачення й оновлення художньої палітри українського письменства" [1, 259], — заслуговує уваги з багатьох причин. Найперша з-поміж них визначається тематично-проблемною новизною, яка притаманна "Рубіконові Хмельницького" і на якій акцентував Ю. Косач у "Слові від автора". "Історія Богдана Хмельницького перед 1648 роком мало заторкнена українською історіографією та красним письменством. Проте й мала ця тема для мене, — підкреслював романіст, — завжди багато в чому хвилююча. Бо що ж може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника, що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?.." [6, 11].

Дійсно, і сьогодні, на початку XXI століття, а не тільки тоді, коли творився роман Ю.Косача, незаперечним фактом є наявність "білих плям" у науковій біографії Богдана Хмельницького. Незважаючи на те, що лише перелік праць, присвячених його життю і діяльності, "склав би окрему книгу" [4, 318], науковцям "поки що не вдалося реконструювати історично правдивий і водночас живий образ гетьмана в усій складності його натури, з усіма чеснотами і вадами вдачі, великими діяннями і згубними прорахунками на тлі події, творцем і активним учасником якої він сам був" [7, 9]. Сучасні дослідники змушені обмежуватися констатацією того, що "вивчення джерел, створених свідками й учасниками бурхливих подій 1648–1657 рр.", засвідчує, зокрема, "крайню обмеженість інформації про життя й діяльність гетьмана до 1648 р." [7, 9]. Звідси — не тільки "білі плями", а й домисли, легенди, які з часом і внаслідок різних обставин починали претендувати на роль незаперечних фактів.

Саме "крайньою обмеженістю" документальних свідчень про життя і діяльність Богдана Хмельницького до початку української національної революції XVII століття можна пояснити, на нашу думку, те, що автори романів про Хмельниччину делікатно обминали "історію народження героя" (Ю. Косач). Уперше ця історія, хоч і не в повному обсязі, постала на сторінках "Рубікону Хмельницького".

Слід, однак, визнати, що тематично-проблемна новизна даного твору безсумнівною є не для всіх. Наприклад, доктор історичних наук О. І. Гуржій, представляючи роман Ю. Косача в незалежній Україні, зауважив: "Передне слово автора, в якому розповідається про задум, засади та історію появи роману, сучасні читачі очевидно сприймуть неоднозначно. І ось чому. Більшість описаних у творі подій, пов'язаних

з перебуванням Б. Хмельницького в Західній Європі... вигадані. На сьогодні не виявлено достовірних відомостей, ба навіть згадок, про участь майбутнього гетьмана України разом з козацьким загоном у боях 1646 р. під Дюнкерком (Франція)" [3, 7].

Таке категоричне твердження щодо даного факту (дійсного? ймовірного? вигаданого?) в історії українського козацтва і в біографії Богдана Хмельницького — не нове в історичній науці. У 1998 році журнал "Кур'єр Кривбасу" опублікував статтю П. Варгатюка "Богдан Хмельницький, українські козаки і облога Дюнкерка..." [2]. Звертає на себе увагу промовистий підзаголовок статті: "Спростування застарілої легенди" [2, 171]. Наслідком спростування став категоричний висновок П. Варгатюка: "Очищена істина проста: Богдан Хмельницький і українські козаки не були найманцями французького короля, не брали участі в осаді Дюнкерка!" [2, 178].

Отже, "французький епізод" в історії козацтва і біографії гетьмана — це, за твердженням П. Варгатюка, легенда. Авторство її П. Варгатюк приписує відомому історичному М. Костомарову, який поклав "початок невірним твердженням у цьому питанні" [2, 173]. Йдеться про те, що М. Костомаров у своїй монографії "Богдан Хмельницький" нібито не тільки використав "без посилань" [2, 173] працю П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі...", видану у 1663 році, а й сфальсифікував [2, 173] її у тій частині, яка стосується перебування українських козаків на службі французької корони.

П.Варгатюк не тільки зафіксував час появи легенди, а й простежив подальший її шлях, який проліг із XIX століття аж до наших днів. Зауважимо, що саме в цій частині статті, опублікованої "Кур'єром Кривбасу", є кілька тверджень, які не зовсім узгоджуються з логікою наукового викладу матеріалу, а відтак і ставлять під сумнів вихідну тезу автора. Скажімо, П. Варгатюк, маючи на увазі "французький епізод", категорично виступає проти того, щоб українські козаки та їх вожді "з овіяних легендами борців за свободу, захисників Батьківщини" "перетворилися на безпринципних найманців, готових за гроші служити чужим інтересам, продавати за них своє життя, кров і звитягу" [2, 171]. Можна зрозуміти патріотизм дослідника, але не можна погодитися з його методикою дослідження, відповідно до якої "французький епізод" в історії козацтва тлумачиться поза контекстом часу — того часу, коли найом чужоземного війська широко практикувався у всій Європі і був явищем звичайним. Це по-перше. А по-друге, аж занадто часто істинною в останній інстанції П. Варгатюк визнає те чи інше твердження поль-

ських істориків, забуваючи чомусь, що саме ці дослідники, а услід за ними і польські літератори, доклали максимум зусиль для того, щоб скомпрометувати українських козаків, показати їх звичайнісінькими розбійниками, а не доблесними воїнами. У ряду цих зусиль слід розглядати, на нашу думку, і твердження про те, що Дюнкерк здобули не козаки, а польські жовніри.

Вважати таке твердження "очищеною істиною", як це робить П. Варгатюк, значить ігнорувати наявність серйозної полеміки між авторитетними вітчизняними дослідниками української минувшини. За свідченням того ж таки П. Варгатюка, "відомий вчений, дослідник історії українського козацтва В. О. Голобуцький у 1994 р. видав книгу "Запорозьке козацтво". В цій ґрунтовній монографії, а ще раніше в статті "Про одну легенду з історії України XVII ст." ("Український історичний журнал", 1985, № 9) критично розглянувши всі джерела з цього питання і водночас переглянувши власну точку зору, автор переконливо довів, що Богдан Хмельницький і українські козаки не перебували на службі французької корони, не брали участь в штурмі Дюнкерка. Інший дослідник В. І. Сергійчук, постійний і недобррозичливий опонент В. О. Голобуцького, в своїй праці "Іменем війська Запорозького" (К., 1991) та в ряді журнальних статей твердить навпаки, ніби "козаки під проводом Богдана Хмельницького перебували під Дюнкерком, брали участь у його здобутті" [2, 172].

То що ж усе-таки в основі сюжету "Рубікону Хмельницького" — історичний факт чи легенда?

Для віднайдення аргументованої відповіді на це питання важливе значення мають, на нашу думку, не лише праці істориків, а й свідчення самого автора. Розповідаючи про роботу над твором, Ю. Косач зазначає (тут і далі зберігаємо правопис автора. — С. В.): "Звичайно, це не наукова праця, і в писанні роману вирішала здебільшого інтуїція, на що дозволено письменникові історичного твору. З джерел вибрано найістотніше, все, що хоч трохи мало зв'язок з темою. В загальному допомагали мені В. Липинський з його книгою "З дій України" та І. Борщак з його дослідженнями Хмельниччини в недоступних усім закордонних архівах та книгозбірнях. А з черги переглянув я десятки й сотні книг і рукописів, що їх заголовки, довгі та пишні, як того вимагала доба Бароко, могли б знудити читача, коли б їх усі тут подавати. Це були, між інш., мемуари маршалів і генералів, що під їх командуванням служив Хмельницький, — Конде, Сіро, Тюренн, Гассіон, Ранцаві; це були коментарі і спогади дипломатів, як напр., П. Нуає, маршала де Гебріяна, П. Шанюта, К. де Мем-

Аво, це були листування визначних сучасників — курфюрста Фрідріха Вільгельма, кардинала Мазаріні, графа де Брежі, канцлера Оксенштїєрні, дипломатичні авізо й записки, звіти сучасників — подорожніх агентств, письменників, учених, філософів, прерізних військових і цивільних осіб, як напр., П. Шевальє, маршала д'Омон, Л. Лябурера, Дубле д'Онфлера, Олександра Ахіллеса, Бюсі Рабютена, Радзивілла й багатьох інших. Крім цього переглянуто безліч матеріалу, що мав значення для студій доби, її влаштувань і людей" [6, 13–14].

У нас немає підстав для сумніву, ймовірність якого пророкував історик О. І. Гуржій, щодо кількості, різноманітності і достовірності джерел, котрі Ю. Косач опрацював у період підготовки до написання твору. Свідчення автора "Рубікону Хмельницького" дозволяють зробити висновок про те, що сюжет роману "зведений" на міцному документальному фундаменті. Переконає у цьому і творчий принцип, яким керувався прозаїк у процесі написання роману. "...Я не хотів, — підкреслював Ю. Косач, — розважати читача "цукерковою" сюжетністю. Немає нічого бо легшого, як романтична метода в історичній романістиці. Нема нічого легшого, як вигадати якого-небудь українського д'Артаньяна чи Скшетуського і розповідати про його романтичні пригоди та перипетії. Моя концепція історичного роману дещо інша. Я не хочу розважати, я хочу перш за все реконструювати добу і викликати її людей згідно з документами, що промовляють завжди яскравіше, ніж усяка уява, або згідно з законами ймовірності" [6, 12].

Початок відтворення "історії народження героя" пов'язуємо з романом Ю. Косача "Дюнкерк". Друк цього твору "розпочався, — як свідчив пізніше сам автор, — в паризькому "Українському Слові" в 1936 році, але незабаром був припинений із-за незалежних од мене причин. Дальша доля цього роману ще сумніша: він пропав по дорозі до Львова в перші дні війни. "Дюнкерк" — це був пригодницько-документальний роман про дії корпусу Богдана Хмельницького, що брав участь у т.зв. Фляндрійській кампанії та в облозі Дюнкерка від червня 1646 до жовтня того ж року під французькими прапорами. Можливо, що ще коли-небудь спробую відновити цю епопею української зброї на чужині. Але в сучасний момент (йдеться про початок 40-х років XX століття. — С. В.) мене цікавила вже дальша доля цього корпусу, і так з'явився роман "Рубікон Хмельницького", що трактує події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот козаків на Україну, цебто добу від жовтня до кінця грудня 1646 року, отже, якраз цей період біографії Хмельницького, про який так глухо в нашій історіографії й письменстві" [6, 11–12].

"Озвучуючи" даний відтинок життєвого шляху Богдана Хмельницького, Ю. Косач виходив із глибокого переконання в тому, що план повстання та політичний ідеал Хмельницького дозрівали якраз у цей добу..." [6, 12–13].

Події, відображені у романі, відбувалися за межами України — в Данцігу, куди півторитисячний козацький корпус капітана Богдана Хмельницького прибув із Франції. "Решта — п'ятсот козаків, — як зазначає романіст, — під проводом Топіги й Волченка, затримані в Лотарінгії маршалом Сантеррою для погоні за іспанськими недобитками, повертались на батьківщину пішим порядком через німецькі краї" [5, 41].

Перебування козацького корпусу у Данцігу відтворене автором роману у різних за обсягом епізодах — від лаконічних, змальованих кількома реченнями, до розгорнутих, що становлять собою колоритні картини, насичені точними і промовистими деталями тогочасної дійсності. Але всі ці епізоди, незалежно від їхнього обсягу, не заступають собою центральної постаті роману — капітана Богдана Хмельницького: саме на цьому персонажеві сфокусована увага автора.

Романіст підкреслює зміни, що сталися у зовнішності Богдана Хмельницького за час його перебування на чужині: "Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу, стиснувши уста, високо піднявши голову. Смагле обличчя відтінили чорні вуси та борода, підстрижені на іспанський кшталт, кучер упав на чоло, ясне, як відкинене забороло шолома. На капітані був жовтий шкіряний колет, зверху нього панцир. Чоботи носив по-німецьки, поверх колін затягнувши, і правицею у довгих, аж до ліктя, білих рукавицях стискав руків'я звичайної рейтарської шаблі. За поясом був застромлений начальницький пірнач" [5, 43–44].

Однак, і це не можна не завважити, основний наголос зроблений романістом на змінах не у зовнішності, а у внутрішньому світі Богдана Хмельницького. Для козацького ватажка, за словами автора, "Дюнкерк — була тверда проба, але потрібна. Викохав зате капітан у пороховому димі, серед крові й зойків, серед стиженого ремствування по заслугі покараних, серед мовчанки вірних, легіони, що не боятимуться війни. Викохав легіони, що їх не посоромився би кращий полководець Німеччини та Франції. Викохав зграю дужих та сміливих орлів, готових до лету. Придбав офіцерів, що придадуться. Змусив їх вчитись од французів, гризонів і іспанців у полі і з книги, під час перерв між штурмами. Бо тільки у Фландрії збагнув, як далеко zostались козаки

з їхніми прадідівськими луками та вільною війною відділів школи Івана Підкови й Сагайдачного. І це все треба було надробити" [5, 62].

Уроки, взяті під Дюнкерком, підштовхнули Богдана Хмельницького до перегляду звичних і вже усталених устоїв козацького війська. Головний персонаж роману показаний командиром, який прагне поглибити свої знання у сфері військової тактики і стратегії, який дбає про нове озброєння. Однак Дюнкерк для Богдана Хмельницького — це, у тлумаченні Ю. Косача, уроки не лише військові, а й політичні. Потрапивши у самісінький вир тогочасної європейської політики, Богдан Хмельницький крізь її призму побачив іншою свою батьківщину і чи не вперше у житті так глибоко замислився над її долею, над її місцем у Європі, над її майбутнім. Козацький ватажок прислухався сам до себе, відчуваючи, що у його естві народжується вулкан. Психічний стан головного персонажа у переломний для нього час точно охарактеризовано за допомогою авторської мови. "Він ще не знав себе, — зазначає Ю. Косач. — Він ще не знав, до чого він іде, він ще не вмів би окреслити тих усіх дум, що гнівним чорторієм шаліли в його душі. Він ще й не знав, хто його справжній друг. Він накипав: це було як наближення далекої хуртовини, що тільки починає будити захмарене небо глухим рокотом грому, блідими, німотними відблисками зоряниць.

Не було ще часу знайти себе, впорядкувати все те, що кублилось вогненным роєм у надрах душі. Війни та січі, турецька неволя, затяги під різні прапори, суховій над степами, що запеклись кров'ю, вичікування й непевність, стільки стихій шумувало довкруги, стільки вихорів змагалось із собою! Богдан Хмельницький ще не вмів сміти" [5, 91].

Головний персонаж роману показаний на роздоріжжі. Він усвідомлює необхідність виступу за волю України, але все ще вірить у доброго і справедливого короля і його здатність через сейм провести рішення, які були б вигідні і для поляків, і для українців. "Не підемо ніде, — каже Богдан Хмельницький у відповідь на пропозицію підписати новий контракт з його загоном. — Як король скаже, так і буде. Чекаю від короля вістки" [5, 79]. Промовиста і така авторська характеристика Богдана Хмельницького: "Ця людина не могла зважитись на постанову, її весь світ був замкнений в надії на Владислава" [5, 108].

Козацький ватажок живе очікуванням чергового сейму, і тому звістка про те, що сейм зірвано, приголомшила його: "Хмельницький був громом уражений. І, щоб люди не бачили його обличчя, яке шарпнулось нелюдським болем, відвернувся до них плечима й пішов до вікна" [5, 128].

Відтворюючи ситуацію, у якій опинився Богдан Хмельницький, автор роману зіставляє дві події європейської історії, які віддалені як у часі, так і в просторі. Головною дійовою особою першої із них виступає Юлій Цезар Гай (100–44 рр. до н. е.) — державний діяч, полководець, письменник та оратор Стародавнього Риму. Це він у 49 році до н. е., усупереч забороні сенату, перейшов зі своїми легіонами Рубікон — річку, що впадає в Адріатичне море. Перехід Рубікону означив початок громадянської війни, в результаті якої Цезар заволодів Римом.

Провівши історичну паралель (у Римі — заборона сенату, у Речі Посполитій — зірвання сейму, що унеможливило прийняття сподіваних рішень), романіст увиразнив ситуацію, яка склалася після повідомлення з Варшави. Суть її зафіксована заголовком п'ятого розділу роману — "Над Рубіконом".

Цей розділ розкриває глибину потрясіння, що його зазнав Богдан Хмельницький, вражений звісткою про крах своїх сподівань. "Біси і змії вселились у Хмельницького, — пише автор. — Таке бувало з ним: западав на шаленість, коли йому не велося, коли не міг подолати злої долі, тоді весь світ ставав поперек дороги: було темно й чорно й болісно. Утопив би жагу в війні, у кривавій січі, але війни не було, то ж топив її в вині, не знаючи міри. Четвертий день і четверту ніч учтували, не встаючи від столу, в Артусовому дворі, й лячно було глядіти на Хмельницького..." [5, 135].

Такий фізичний стан козацького ватажка викликає у різних персонажів роману різні оцінки, але переважають негативні. У Хмельницькому починають зневірюватися навіть найближчі його побратими. Недруги ж ідуть ще далі — провокують серед козаків бунт, який мав увінчатися обранням нового ватажка. Та якраз у такій складній ситуації і проявилися ті риси характеру Богдана Хмельницького, які potwierдили справедливність слів одного із епізодичних героїв роману: "... Він (Хмельницький. — С. В.) із цієї глини, з якої ліплять Цезарів..." [5, 115].

Богдан Хмельницький діяв рішуче, безстрашно, нехтуючи небезпекою, яка нависла над ним. Діяв не "тільки мечем, а й словом, відкидаючи звинувачення, висунуті проти нього, відмовляючи козаків від чергового походу на чужину. Промова, звернена до них, засвідчила, що Богдан Хмельницький перейшов свій Рубікон: "— Коли поведуть вас кращі за мене, — почав Хмельницький, — у цей іспанський затишок, не бороню. Коли скажуть мені, що іспанський король вас озолотить, радитиму. Та серцем не буду з вами. То шкода говорити, молодці, лицар-

ство запорозьке. Не в далекі світи, за море іти, а пильнувати Отчизну нашу пресвяту мусимо. По славу для неї хочу з вами іти..." [5, 185].

Вибір, зроблений Богданом Хмельницьким, дався йому нелегко, внаслідок болючих роздумів і вагань, але він переконливо засвідчив, що там, у Данцігу, за словами одного з персонажів роману Ю. Косача, "народився Цезар степу..." [5, 239].

Народження відбувалося у складній ситуації, яка зумовлювалася не лише польсько-українськими взаємовідносинами, а й чинниками всеєвропейської політики. Пишучи роман, Ю. Косач щасливо уникнув спрощення обставин, у яких Богдан Хмельницький зважився перейти свій Рубікон.

Розповідаючи про труднощі, пов'язані зі створенням образу майбутнього гетьмана, романіст зізнався: "Не раз боязко було торкати цю постать, що так самотньо й так гордо майорить в імлі минулого України. Але й радісно бувало, коли іноді, в процесі поетичної реконструкції цієї доби передгроззя, обличчя велетня, здавалось, виступає з темряви ще рельєфніше, ще настирливіше, наче осяяне блискавицею: це документи й джерела підтверджували те, що так наполегливо хотіла бачити дійсністю інтуїція" [6, 14].

На нашу думку, дане письменницьке зізнання — це переконливе свідчення того, що роман Ю. Косача "Рубікон Хмельницького" є інтерпретацією дійсного історичного факту, а не легенди.

Цитована література

1. *Агєєва В. П.* Юрій Косач // Історія української літератури ХХ століття. Книга друга. Частина перша. — К.: Либідь, 1994. — С. 252–259.
2. *Варгатюк П.* Богдан Хмельницький, українські козаки і облога Дюнкерка... Спростування застарілої легенди // Кур'єр Кривбасу. — 1998. — № 108. — С. 171–178.
3. *Гуржій О. І.* Про Юрія Косача та його роман // Косач Ю. Рубікон Хмельницького. — К.: Україна, 2001. — С. 5–10.
4. *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — 327 с.
5. *Косач Ю.* Рубікон Хмельницького. — К.: Україна, 2001. — 253 с.
6. *Косач Ю.* Слово від автора // Косач Ю. Рубікон Хмельницького. — К.: Україна, 2001. — С. 11–14.
7. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. — 400 с.